

مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله

مونا بیگلریگی فاجاریه*

چکیده

از همان آغاز گسترش اسلام فعالیت‌های آموزشی، از جمله آموزش خط و کتابت، در مساجد صورت می‌گرفت و زمان پرداختن بدان به نحوی بود که موجب بروز اشکال در انجام فعالیت‌های عبادی نمی‌شد. اما گسترش فعالیت‌های متنوع آموزشی و مذهبی سبب شکل‌گیری مدارس جهت آموزش علوم مذهبی و سایر علوم مربوط به آن گردید. در ایران عمدتاً مدارس به دو صورت ساخته می‌شدند، یا به عنوان بخشی از مساجد، عملکرد مسجد و مدرسه در یک ساختمان تلفیق می‌شد و یا به شکل یک واحد مستقل جهت تحصیل و اقامت طلاب احداث می‌گردید. دوره‌ی اوج توجه به احداث مسجد - مدرسه را عصر قاجار باید دانست که بیشترین شمار این نوع بنا در تهران، پایتخت آن روزگار، ساخته شد. مسجد - مدرسه فیلسوف - الدوله که کارکردهای اصلی مسجد و مدرسه را توأمان دارد، متعلق به همین دوره می‌باشد. این بنا به صورت بخشی از مجموعه‌ی سید اسماعیل در قلب محله‌ی چالمیدان احداث شده است.

کلید واژگان: مسجد و مدرسه فیلسوف الدوله، مجموعه، امامزاده، آب انبار، بازار و میدان سید اسماعیل.

* کارشناس ارشد باستان‌شناسی.

مقدمه

پس از ورود اسلام به ایران با تشکیل حکومت‌های ایرانی، خصوصاً سامانی، آل بویه و سلجوقی، این سرزمین به یکی از کانون‌های علم و ادب در جهان تبدیل شد و تحقیقات علمی در تمامی زمینه‌ها گسترش یافت. مقالات متعدد در فلسفه، ریاضی، نجوم و سفرنامه به رشته تحریر درآمد و اکتشافات مهمی در علمی مانند شیمی و فیزیک صورت گرفت. مکان و فضای لازم برای انجام این امور همان مدارس بودند. بحث‌ها و جلسات مدارس جنبه فرقه‌بندی‌های مذهبی و امور سیاسی نیز داشته است، چنانچه خواجه نظام‌الملک جهت اشاعه‌ی مذهب شافعی، مدارس متعددی به نام نظامیه در شهرهای مختلف مانند بغداد، نیشابور و ری احداث نمود. فرقه‌های مذهبی همچون حنبلی، مالکی و حنفی و دیگر مذاهب نیز مدارسی برای خود احداث می‌کردند. شایان ذکر است که در همین دوره، فرقه اسماعیلیه در ایران فعال بوده و جنگ سیاسی-مذهبی با حکومت سلجوقی داشته است. این فرقه در قلاع خود، مراکز علمی جهت پرورش و اشاعه‌ی اصول فقهی و مبانی مذهبی دایر کرده بود (قیادیان، ۱۳۸۲: ۲۴۵). در مدرسه‌های ساخته شده تا دوره‌ی ایلخانان، متناسب با شرایط، امکانات و نیازها از یک فضای ساده هم به عنوان مسجد استفاده می‌شد. اما از دوره‌ی ایلخانان و به خصوص از دوره‌ی تیموریان و بعد از آن به

تدریج در مدارسی که دارای طرحی معمارانه بودند و نیز در بسیاری از مدرسه‌های بزرگ، فضای خاصی را به مسجد اختصاص می‌دادند. این فضا به شکل شبستانی و یا گنبدخانه‌ای بود. البته زمان و نحوه‌ی استفاده از این مساجد غالباً به گونه‌ای نبود که آرامش فضای مدرسه را مختل و یا درس و بحث طلاب را با اشکال مواجه نماید. در زمان حکومت‌های بعدی مانند صفویه و زندیه احداث مسجد - مدرسه همچون گذشته ادامه یافت و سرانجام در دوره‌ی قاجاریه بیشترین اهمیت را یافت (سلطانزاده، ۱۳۷۸: ۵۴).

مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله در قالب مجموعه‌ی تاریخی سید اسماعیل احداث گردیده است. این مجموعه از عملکرد بسیار بالایی برخوردار شد و امکانات بسیاری را برای محلّه‌ی چالمیدان فراهم نمود. هدف از نگارش این مقاله مشخص کردن نقش مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله در تاریخ شهر تهران می‌باشد.

موقعیت مکانی

مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله در غرب خیابان مصطفی خمینی، در ضلع شمالی بازار سید اسماعیل و در داخل کوچه‌ای که به نام کوچه مدرسه فیلسوف‌الدوله مشهور می‌باشد، قرار گرفته است. امامزاده سید اسماعیل در ضلع شمالی، آب انبار سید اسماعیل در شرق، میدان سیداسماعیل در جنوب و بافت مسکونی در غرب مدرسه واقع

شده‌اند. از نظر موقعیت شهری، این بنا که خود یک قطب آموزشی می‌باشد در جوار دو قطب تجاری (بازار) و مذهبی (امامزاده سید اسماعیل) محله قرار دارد (نقشه ۱).

تاریخچه

مجموعه سید اسماعیل شامل امامزاده، آب انبار، بازار و میدان سید اسماعیل و مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله است. هسته اصلی و مرکزی این مجموعه، آرامگاه امامزاده سید اسماعیل، منسوب به اولاد امام علی النقی (ع)، می‌باشد. کاشی‌های زرین‌فام روی مرقد و وضع استقرار مرقد در گنبدخانه کنونی - که نسبت به مرکز تقارن بقعه فعلی جابه جاست - بروجود عناصر ساختمانی قرون هفتم و هشتم ه. ق. بنای امامزاده سید اسماعیل دلالت می‌کند (مختاری، ۱۳۷۸: ۱۰۰). همچنین کتیبه‌ی روی در منبت‌کاری شده‌ی بنا نشان می‌دهد که ساخت در مزبور، در تاریخ غره جمادی الاول سال ۸۸۶ ه. ق. به اتمام رسیده است و این تاریخ قدیمی‌ترین سال تاریخی می‌باشد که درباره ابنیه قدیمی داخل شهر تهران سراغ می‌رود. به همین دلیل بنای امامزاده سید اسماعیل برای شهر تهران واجد امتیاز مخصوصی است (مصطفوی، ۱۳۸۱: ۳۹۱). عناصر ساختمانی گنبدخانه فعلی امامزاده سید اسماعیل را می‌توان به تغییرات و تحولات ساختمانی بنا در دوره صفوی نسبت داد که بر اساس آن گنبدخانه کنونی در محل بقعه قبلی با

وسعت بیشتری بر پا شده است (مختاری، ۱۳۷۸: ۱۰۲). کتیبه ایوان و در منبت‌کاری قدیمی امامزاده از آخرین تحولات مهم ساختمانی این بنا به وسیله حاجی عیسی خان بیگلربیگی، حاکم دارالخلافه تهران، یاد می‌کنند. وی در سال ۱۲۶۲ ه. ق. ضمن مرمت و تجدید بنای گنبدخانه، صحن، گلدسته‌ها، رواق و ایوان آن را احداث می‌نماید. حاجی عیسی خان بیگلربیگی در سال ۱۲۶۱ ه. ق.، به میرزا موسی وزیر اجازه می‌دهد تا در ملک شخصی خود - که شامل زمینی به مساحت هزار و ششصد متر بوده - آب انبار عظیمی را بنا نماید (متن وقف‌نامه‌ی آب انبار سید اسماعیل). این آب انبار به سبب همجواری با بقعه‌ی زیارتی سید اسماعیل از همان ابتدای ساخت به نام آب انبار سید اسماعیل مشهور می‌گردد.

پیش از ساخت آب انبار مذکور و تحولات عمده ساختمانی بنای امامزاده سید اسماعیل در دوره‌ی حکومت محمدشاه قاجار، بیشتر اراضی محله‌ی چالمیدان را گورستان و چاله‌ها - از چاله‌ها به عنوان زباله‌دانی استفاده می‌شد - تشکیل می‌داد. شکل‌گیری آب انبار و تحولات ساختمانی بنای امامزاده باعث از بین رفتن گورستان و چاله‌ها و ساخت راسته بازار سید اسماعیل و دکان‌های اطراف میدان کاه فروش‌ها (سید اسماعیل امروزی) و دو دالان منتهی به امامزاده به جای آنها گردید. حال دیگر درون چنین مجموعه‌ای با سه قطب قدرتمند

مذهبی، تجاری و اجتماعی ضرورت ایجاد یک مدرسه احساس می‌شد و همین امر فیلسوف‌الدوله را در سال ۱۳۲۲ هـ. ق. به احداث مدرسه علمیه‌ای در یگانه فضای خالی مجموعه؛ یعنی، قبرستان ضلع جنوبی امامزاده ترغیب نمود. بدین ترتیب آخرین عنصر کارآمد مجموعه، مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله، نیز بر پیکره آن افزوده شد. میرزا کاظم رشتی با القاب «ملک‌الاطباء»، «فیلسوف‌الدوله» و «فیلسوف‌زمان» از اطباء معروف دوره‌ی سلطنت محمد شاه، ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه قاجار می‌باشد که در زمان سلطنت مظفرالدین شاه، در سال ۱۳۲۲ هـ. ق.، مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله را بنا کرده و در همان سال نیز آن را وقف نموده است. میرزا کاظم رشتی در هفدهم ماه صفر سال ۱۳۲۳ هـ. ق.، در سن ۱۲۰ سالگی، وفات یافته و در همان مدرسه مدفون گشته است (بلاغی، ۱۳۵۰: ۲۶۱). طبق گفته خادم مدرسه، تقدس این مکان در نزد فیلسوف‌الدوله به حدی بوده که حتی اجازه ضرب و شتم چهارپایانی را که مصالح ساخت مدرسه را حمل می‌کردند، نمی‌داده است و سراسر مسیر آنها علوفه و یونجه می‌ریخت تا با میل خود به طرف مدرسه بیایند. بنای این مدرسه ده سال به طول انجامید و عاقبت هم پایان نیافت زیرا فیلسوف‌الدوله می‌خواست دو مناره طرفین سر در را خیلی زیباتر از مناره‌های امامزاده سیداسماعیل - که در مجاورت آنها قرار دارد - تزیین نماید ولی عمر او کفاف نداد. مطابق کتیبه حک شده بر ازاره سنگی

جرز خارجی ایوان جنوبی مدرسه، ازاره‌های مابین فضاها‌ی رو به صحن به در سال ۱۳۲۲ هـ. ق. نصب گردیده‌اند. به استناد کتیبه‌ی نقش بسته بر سر در مدرسه، کار تزیینات بنا در سال ۱۳۲۴ هـ. ق. یعنی یک سال پس از مرگ فیلسوف‌الدوله خاتمه یافته است.

فیلسوف‌الدوله تعدادی ملک و مستقّلات - که شامل چندین یخچال، تعدادی باب‌خانه و مغازه و چند قطعه باغ، زمین و مزرعه می‌باشد - وقف بر مدرسه فوق نموده است. به استناد وقف‌نامه‌ی مذکور آنچه از منافع این موقوفات باقی بماند، باید صرف برگزاری مراسم عزاداری و تعزیه - خوانی سیدالشهداء و انجام سایر اعمال خیر شود. فیلسوف‌الدوله تولیت موقوفات یاد شده را پس از خود به فرزند ارشد ذکورش، لقمان‌الملک، واگذار نموده است که به همین ترتیب تولیت به فرزند ارشد ذکور هر متوکی متوفی از نسل واقف می‌رسد. اگر فرزندان متولی متوفی همگی اناث بودند، تولیت با اولاد ذکور از اناث می‌باشد و در صورت فقدان اولاد ذکور از اناث تولیت متعلق به اولاد اناث از نسل لقمان‌الملک است. بنا بر وقف‌نامه چنانچه نسل لقمان‌الملک منقرض شود، تولیت به یک نفر مجتهد جامع‌الشرایط ساکن در محله چالمیدان و یا عودلاجان می‌رسد که البته مجتهد ساکن در محله عودلاجان ارجحیت دارد. (متن وقف‌نامه‌ی مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله).^۲

مساحت ۱۴۸۰ مترمربع در جهت شمالی - جنوبی احداث شده است (نقشه ۲). ضخامت دیوارهای بنا از ۱۰ سانتیمتر تا ۳ متر متغیر می‌باشد. بنای این مدرسه شامل مناره‌ها، ایوان ورودی، هشتی، دو صحن اصلی و مقبره، تعدادی حجره، ایوان‌های شمالی و جنوبی، شبستان، وضوخانه اتاق مدرسین، اتاق‌های مقبره فیلسوف‌الدوله و دخترش و کتابخانه است. یکی از ویژگی‌های مهم بنای یاد شده قرارگیری فضاهای اصلی آن مثل صحن، شبستان و ایوان جنوبی در جهت قبله است و با وجود انحراف کوچک مجاور نسبت به جهت قبله، فضاهای مذکور در جهت قبله ساخته شده‌اند و زاویه‌ای که در اثر این جهت‌گیری، کل بنا با کوچه پیدا کرده با ظرافت خاصی در ورودی آن حل گردیده است (طرح ۱)؛

الف) نماها و تزیینات خارجی

نمای خارجی مدرسه شامل دیوار بیرونی، دو مناره نیمه تمام، ایوان ورودی و شش دودکش می‌باشد. دیوار بیرونی بنا دیواری است آجری به طول ۲۵ متر و ارتفاع ۵/۶۰ متر که در زمینه آن پنج طاقنمای آجری ساده با قوس جناغی در قاب‌های مستطیل شکل اجراء شده است (تصویر ۱). سردر ورودی با ارتفاع ۶/۷۰ متر در نیمه شمالی ضلع شرقی بنا قرار گرفته است و در حقیقت معرف و نماد یک بنای مذهبی می‌باشد. ایوانی که سردر را تشکیل می‌دهد به عرض ۴/۵

آیت الله تنکابنی و سید محمد بیرجندی (تدین) از جمله افرادی می‌باشند که در مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله مشغول به تدریس بوده‌اند. همچنین این مدرسه در طول حیاتش شاگردان صاحب نامی چون شهید آیت الله بهشتی و مرحوم آیت الله فلسفی را تربیت نموده است.

مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله که در دوره پهلوی دوم تعطیل شده بود، در طی چند سال اخیر مجدداً شروع به کار نموده و هم اکنون تحت نظارت و سرپرستی حوزه علمیه قم فعال می‌باشد.

معماری بنا

مصالح اصلی بنا آجرهای کرم رنگ با ابعاد ۲۰×۱۰×۵ سانتیمتر به همراه ملاط گچ و ساروج می‌باشد. سنگ، گچ، چوب و کاشی نیز به عنوان مصالح فرعی به کار رفته‌اند. تزیینات گوناگون تلیق کاشی و آجر، کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری، حجاری و چندین کتیبه این بنا را به شیوه چشم‌نوازی آرایش می‌کند. البته طاقچه‌ها و طاقنماهای متعددی که در فضاهای مختلف بنا ایجاد گردیده‌اند، نمای آنها را از یکنواختی خارج کرده است. برای تزیینات قسمت‌های مختلف از سنگ، کاشی‌های الوان و گوناگون و آجرهایی با همان مشخصات آجرهای اصلی استفاده شده است.

مسجد - مدرسه فیلسوف‌الدوله با نقشه‌ای فاقد شکل هندسی منظم^۳ در محوطه‌ای به

ترتیب باید تاریخ ۱۳۲۴ ه.ق. را زمان اتمام کار تزئینات سردر مدرسه دانست (تصویر ۳).

در طرفین ایوان سردر ورودی دو مناره آجری نیمه تمام استوانه‌ای شکل به ارتفاع ۱۱/۷۵ متر بر دایره‌ای به قطر ۱/۵ متر بنا گردیده است. ورودی مناره شمالی در سمت جنوب غربی و مدخل مناره جنوبی در سمت شمال غربی تعبیه شده است. پلکانی مارپیچ امکان دستیابی به بالای مناره‌های یاد شده را فراهم می‌آورد و چندین نورگیر به فواصل معین بر بدنه آن دو این مسیر را روشن می‌کند. ایوان ورودی به هشتی مدرسه راه می‌یابد. درست در مقابل هشتی ورودی، نورگیری رو به صحن اصلی مشهود می‌باشد و نمای زیبایی از صحن را نشان می‌دهد. دسترسی به صحن اصلی از طریق دو دالان نسبتاً تاریک امکان‌پذیر است. در حقیقت ورودی بنا مسیری غیر مستقیم به صحن دارد و به گونه‌ای طراحی شده که در آن عناصری همچون هشتی، دالان و ایوان به کار رفته است. طراحی خاص ورودی که ابتدا وارد هشتی شده و سپس از طریق دو راهرو به صحن اصلی می‌رسد، باعث قطع ارتباط مستقیم از کوچه به بنا و تبدیل ورودی به فضای مکث و توقف بین دو فضا عمومی کوچه و خصوصی مدرسه گردیده است. نظر به اینکه ورودی مدرسه فضایی سرپوشیده، نیمه تاریک و نسبتاً آرامی است، انسان هنگام عبور از آن احساس می‌کند، از تکاپو و هیاهوی زندگی روزمره محیط خارج جدا شده و اکنون وارد فضایی دیگر می‌شود. اختلاف سطح

متر و عمق ۹۰ سانتیمتر است و طاق آن نیز به بلندی تمامی ارتفاع سردر قد برافراشته است. ایوان مذکور منطبق بر محور شرقی - غربی می‌باشد. بخش زیرین دیوار غربی ایوان دارای یک طاقنا با قوس جناغی در قاب مستطیل شکلی می‌باشد که در ورودی چوبی دو لنگه مدرسه را به عرض ۱/۷۵ متر و ارتفاع ۲/۶۰ متر در خود دارد. دو طاقچه با قوس جناغی به عرض ۶۴ سانتیمتر، عمق ۲۵ سانتیمتر و ارتفاع ۲/۸۰ متر - بدنه این طاقچه‌ها به وسیله آجرهای ساده و اندود گچ پوشیده شده‌اند - در قاب‌های مستطیل شکلی بر دو ضلع جانبی مورب ایوان (طرفین ورودی) قرار گرفته است. بخش بالایی تنها به مقرنس کاری طاق ایوان اختصاص می‌یابد (تصویر ۲). تزئینات سر در با عنصر کاشی کاری و با استفاده از نقش مایه‌های هندسی، نوشتاری و گیاهی شکل یافته است. در محل پاکار قوس پوشش ایوان با رنگ‌های سفید، زرد و سیاه در زمینه کاشی معرق آبی لاجوردی، میان نقوش هندسی و گیاهی، بر روی دوقاب مستطیل شکل جانبی لفظ جلاله‌ی «الله» و اسامی طیب «محمد»، «علی»، «فاطمه»، «حسن» و «حسین» به خط ثلث و در داخل سه ترنج، میان مستطیل‌ها، جملات «بسم الله الرحمن الرحیم»، «یا کافی المهمات» و «یا قاضی الحاجات» به همان خط مرقوم گشته است. در بالای عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» تاریخ سنه ۱۳۲۴ نوشته شده است^۵ که بدین

آنجاییکه صحن اصلی از چهار سو به وسیله فضاهای اطراف احاطه شده و فاقد دیوار بیرونی است و سر و صدای خارج هم کمتر به آن می‌رسد، فردی که در آن قرار می‌گیرد حریمی کاملاً خصوصی و مجزا از محیط بیرون را احساس می‌نماید و بالطبع موجب آرامش، سکون و تمرکز برای وی می‌گردد. نکات فوق که در طراحی رعایت شده نشان دهنده اهمیت ویژه‌اش در معماری مدرسه است؛ بطوریکه در ساخت بنا ابتدا به طراحی صحن اقدام شده و سپس فضاهای دیگر را در اطراف آن قرار داده‌اند. بر روی جرزهای آجری خارجی ما بین کلیه فضاهای رو به صحن ازاره‌هایی سنگی به ارتفاع ۱/۲۰ متر با بن‌مایه‌های گیاهی برجسته (گلدانی پر از گل) نصب گردیده‌اند^۱ (تصویر ۵).

نمای شرقی صحن شامل مدخل‌های دو راهروی منشعب از هشتی ورودی، ایوان پشت هشتی و چهار ایوان حجه می‌باشد. ایوان مستطیل شکل پشت هشتی که سطح آن ۴۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن و در میان دو راهروی منشعب از هشتی قرار دارد، دارای عرض ۲/۹۰ متر، عمق ۱/۷۵ متر و ارتفاع ۴/۵ متر است. پوشش این ایوان از نوع رسمی بندی با نقش‌مایه‌های هندسی مرکب از آجر و کاشی می‌باشد و سراسر لچکی پشت بغل طاق ورودی آن با نقش‌مایه‌های هندسی به شیوه زیبایی کاشی‌کاری گردیده است. بر هر یک از اضلاع جانبی ایوان طاقچه‌ای با قوس هلالی به عرض ۱

موجود در بین کوچه، هشتی و صحن نیز این جدایی را تشدید می‌کند. همچنین دیواری که مقابل در ورودی قرار گرفته است، از طرفی موجب قطع دید و ارتباط مستقیم از کوچه به صحن بنا می‌گردد و از طرف دیگر نورگیر واقع در ضلع غربی هشتی، تصویری از زندگی داخل مدرسه را به بیننده نشان داده و او را به داخل شدن دعوت می‌نماید. بنابراین ورودی مدرسه در حقیقت نقش فیلتر ارتباطی بین دو فضای عمومی کوچه و خصوصی مدرسه را بازی می‌کند و به عنوان مرکزی بین این دو فضا در نظر گرفته شده است که سبب می‌شود مدرسه از سر و صدا و هیاهوی زندگی خارج از آن دور باشد.

ب) نماها و تزئینات رو به صحن اصلی

صحن اصلی بنا به شکل مستطیلی است در راستای محور شمالی - جنوبی به ابعاد ۱۷×۲۱ متر که در گوشه شمال شرقی آن یک شکستگی ایجاد گردیده است. در صحن یک حوض مستطیل شکل به ابعاد ۵×۶ متر و سه باغچه در پیرامونش قرار گرفته‌اند (تصویر ۴). صحن ارتباط دهنده و عامل وحدت و پیوند تمامی ارکان بنا شده و به عنوان قلب و مرکز اصلی بنا متجلی گردیده است. برخی از فضاها مانند ایوان‌های اصلی و حجره‌ها مستقیم به صحن باز می‌شوند و سایر فضاها توسط راهروهایی به طور غیر مستقیم با صحن ارتباط پیدا می‌کنند. از

عرض ۱ متر و ارتفاع ۸۵ سانتیمتر با قوس هلالی و در طرفینش نیز دو پنجره دیگر با قوس هلالی به عرض ۴۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۳۰ متر به چشم می‌خورد (تصاویر ۷ و ۸).

نمای غربی صحن اصلی مشتمل بر پنج ایوان حجره و مدخل‌های دو راهروی منتهی به شبستان می‌باشد. جنوبی‌ترین ایوان حجره ضلع غربی صحن به عرض ۲/۵ متر، عمق ۱/۷۵ متر و ارتفاع ۴/۵ متر است و سایر ایوان‌ها دارای عرض ۲/۹۰ متر و همان عمق و ارتفاع هستند. سطح کلیه ایوان‌ها ۴۰ سانتی‌متر بالاتر از سطح صحن ساخته شده و پوشش آنها از نوع رسمی‌بندی با نقش‌مایه‌های هندسی مرکب از آجر و کاشی است و سراسر لچکی پشت بغل طاق ورودیشان نیز با نقش‌مایه‌های هندسی کاشی‌کاری گردیده است. بر هر یک از دو ضلع جانبی این ایوان‌های مستطیل شکل طاقچه‌ای با قوس هلالی به عرض ۱ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۵ متر قرار دارد. هر یک از ایوان‌های یاد شده به در ورودی چوبی حجره‌ای به عرض ۹۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۹۰ متر منتهی می‌گردد. در قسمت بالای این در، پنجره‌ای به عرض ۱ متر و ارتفاع ۸۵ سانتیمتر با قوس هلالی و همچنین در طرفینش دو پنجره دیگر با قوس هلالی به عرض ۴۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۳۰ متر مشاهده می‌شود. مابین ایوان‌های حجرات فوق، مقابل راهروهای ورودی مدرسه، مدخل‌های دو راهروی منتهی به شبستان به عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۴/۵ متر استقرار یافته است.

متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۵ متر استقرار یافته است. ایوان فوق به نورگیر هشتی ورودی به عرض ۱/۹۵ متر و ارتفاع ۲ متر با قوس هلالی خاتمه می‌یابد. در دو سوی ایوان مذکور، مدخل راهروی منشعب از هشتی به صورت قرینه و با عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۴/۵ متر استوار گردیده است، سطح این دو راهرو ۲۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن ساخته شده است. تزیینات لچکی پشت بغل طاق ورودی راهروها و قاب مستطیل شکل قسمت فوقانی‌شان - این قاب به عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۸ سانتیمتر می‌باشد - با عنصر کاشی‌کاری و با استفاده از نقش‌مایه‌های هندسی شکل یافته است (تصویر ۶). در طرفین راهروهای یاد شده، چهار ایوان حجره‌ی مستطیل شکل جای گرفته است که شمالی‌ترین ایوان به عرض ۱/۹۰ متر، عمق ۱/۷۵ متر و ارتفاع ۴/۵ متر و دیگر ایوان‌ها به عرض ۲/۹۰ متر و همان عمق و ارتفاع می‌باشد. سطح ایوان‌های حجرات ۴۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن قرار دارد. پوشش ایوان‌ها از نوع رسمی‌بندی با تزیینات هندسی تلفیق آجر و کاشی می‌باشد و سراسر لچکی پشت بغل طاق ورودیشان نیز به صورت چشمگیری کاشی‌کاری گردیده است. بر هر یک از دو ضلع جانبی این ایوان‌ها طاقچه‌ای به عرض ۱ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۵ متر با قوس هلالی استوار گشته است. هر ایوان به در ورودی چوبی حجره‌ای به عرض ۹۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۹۰ متر ختم می‌شود که قسمت بالای آن یک پنجره به

پرواز درآمده‌اند. کتیبه نستعلیق حک شده بر روی ازاره شرقی، بالای نقوش فوق، ضمن ذکر تاریخ نصب ازاره‌های یاد شده، نام بانی آنها را پاینده می‌سازد:

به سعی و اهتمام جناب آقا میرزا عباس مباشر/ سنه ۱۳۲۲/ ولد مرحوم کلب علی بیگ/ اتمام پذیرفت^۸ (معاونت حفظ و احیاء آثار تاریخی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان تهران، ۱۳۷۵: ۳) (تصویر ۱۱).

سقف ایوان به وسیله طاق‌های سه گانه که دارای رسمی‌بندی با تزیینات هندسی و نوشتاری تلفیق آجر و کاشی می‌باشد، پوشیده شده است. مشابه تزیینات فوق در قست فوقانی دیوارهای داخلی ایوان نیز مشهود است. در زیر طاق میانی ایوان، مابین عناصر هندسی متشکل از آجر و کاشی نقش یک دایره در وسط شمس و دو لوزی در دو طرف آن به چشم می‌خورد. داخل دایره با لفظ جلاله‌ی «الله» و اسامی مبارک «محمد»، «علی»، «فاطمه»، «حسن» و «حسین» و درون لوزی‌ها توسط لفظ جلاله‌ی «الله» به خط کوفی معقلی یا بنایی مزین گشته است.^۹ بیشترین سطح دیوار قبله‌ی ایوان را محرابی به عرض ۱/۹۰ متر، عمق ۲/۲۰ متر و ارتفاع ۳/۲۰ متر به خود اختصاص می‌دهد. محل لچکی پشت بغل طاق محراب با بن‌مایه‌های گیاهی کاشی‌کاری گردیده است. در طرفین محراب دو طاقنمای آجری ساده به عرض ۶۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲/۶۰ متر در قاب‌های مستطیل شکل قرار گرفته‌اند که در

سراسر لچکی پشت بغل طاق ورودی راهروها و قاب مستطیل شکل فوقانیشان (به عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۸۰ سانتیمتر) با نقش‌مایه‌های هندسی به شیوه زیبایی کاشی‌کاری شده است. به تازگی در هر یک از مدخل‌های دو راهرو، دری آهنی با نورگیرهایی نصب کرده‌اند (تصویر ۹).

نمای جنوبی صحن اصلی دارای ایوان رفیع و شاخصی است که در طرفین آن دو ایوان حجره جای گرفته است. در سوی دیگر هر کدام از ایوان‌های مذکور نیز ورودی راهرویی به چشم می‌خورد. ایوان جنوبی در فصول گرم سال به عنوان محل اقامه نماز، کلاس درس و مباحثات علمی مورد استفاده قرار می‌گیرد. ایوان فوق مستطیل شکل و به عرض ۴/۱۰ متر، عمق ۱۱ متر و ارتفاع ۷ متر می‌باشد. در حقیقت ایوان قبله بزرگترین فضای رو به صحن است که سطح آن ۵۰ سانتی متر بالاتر از سطح صحن ساخته شده است. برفراز طاق ورودی ایوان جنوبی با رنگ سفید در زمینه کاشی خشتی آبی لاجوردی بر نواری به ارتفاع ۳۰ سانتیمتر آیه ۳۵ سوره نور به خط نستعلیق نقش بسته است.^۷ لچکی پشت بغل و درون سوی طاق ورودی ایوان نیز دارای تزیینات کاشی‌کاری با نقش‌مایه‌های هندسی می‌باشد (تصویر ۱۰). ازاره‌های سنگی بین ایوان جنوبی و دو ایوان حجره طرفین آن دارای تزیینات حجاری شده به شکل یک گلدان با گل‌های آویخته در میان دو ستون است که در بالای ستون‌های مذکور دو فرشته بالدار عریان به

قسمت فوقانی هر یک از آنها نیز دو قاب مربع شکل با همان ویژگی و به عرض ۶۰ سانتیمتر و ارتفاع ۸۰ سانتیمتر جای دارد. در زمینه دیوارهای هر یک از اضلاع شرقی و غربی ایوان قبله سه طاقما با قوس جناغی در قاب‌های مستطیل شکلی پیاده شده است. یک طاقنمای بزرگ به عرض ۲/۳۰ متر و ارتفاع ۴/۲۰ متر در وسط و دو طاقنمای کوچک به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۴/۲۰ متر در طرفین آن تزیینات لچکی پشت بغل تمامی این طاقناها با عنصر کاشی‌کاری و با استفاده از نقش‌مایه‌های هندسی شکل یافته است. در بالای هر کدام یک از چهار طاقنمای کوچک، قابهای مستطیل شکلی به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۵۰ سانتیمتر با تزیینات هندسی به وسیله کاشی‌کاری مشاهده می‌شود و در قسمت فوقانی دو طاقنمای بزرگ میانی نیز نام تابان «محمد» داخل یک ستاره هشت پر و نام با شکوه «علی» بر روی چهار لوزی اطراف آن به خط کوفی معقلی یا بنایی نوشته شده است^{۱۰} (تصویر ۱۲).

همانطور که ذکر شد دو ایوان حجره مستطیل شکل در طرفین ایوان جنوبی قرار دارد: ایوان شرقی به عرض ۳/۱۰ متر، عمق ۱/۹۰ متر و ارتفاع ۴/۵ متر و ایوان غربی به عرض ۲/۹۰ متر، عمق ۱/۷۵ متر و همان ارتفاع. پوشش ایوان‌های حجرات از نوع رسمی‌بندی با نقش‌مایه‌های هندسی مرکب از آجر و کاشی می‌باشد و سراسر لچکی پشت بغل طاق ورودیشان نیز با نقش‌مایه‌های هندسی کاشی‌کاری گردیده است. بر

هر یک از دو ضلع جانبی آنها طاقچه‌ای با قوس هلالی به عرض ۱ متر، عمق ۲۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۵ متر جای گرفته است. هر ایوان به در ورودی چوبی حجره‌ای به عرض ۹۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۹۰ متر منتهی می‌گردد که قسمت بالایی آن پنجره‌ای به عرض ۱ متر و ارتفاع ۸۵ سانتیمتر و در طرفینش نیز دو پنجره دیگر با قوس هلالی به عرض ۴۵ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۳۰ متر به چشم می‌خورد.

مدخل راهروی مستقر در گوشه غربی ضلع جنوبی صحن به عرض ۱ متر و ارتفاع ۴/۵ متر است و به آشپزخانه بنا می‌پیوندد. همچنین ورودی راهروی گوشه شرقی عمیق ضلع به عرض ۱/۳۰ متر و همان ارتفاع می‌باشد که به وضوخانه و هشتی راه پله پشت بام راه می‌یابد. تزیینات لچکی پشت بغل طاق مدخل راهروها و قسمت فوقانی‌شان (به عرض ۱/۳۰ متر و ارتفاع ۷۰ سانتیمتر) با عنصر کاشی‌کاری و با استفاده از نقش‌مایه‌های هندسی شکل یافته است. البته در مدخل راهروی گوشه غربی دری چوبی به عرض ۹۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲/۵ متر قرار دارد که در بالای آن نورگیری بیضی شکل به ۷۰×۹۰ سانتیمتر استوار گردیده است.

نمای شمالی صحن از ایوان شمالی، یک طاقما، مدخل راهروی منتهی به صحن کوچک یا مقبره و یک ایوان حجره تشکیل شده است، بدین ترتیب که در سمت شرق ایوان شمالی طاقنمای آجری ساده به عرض ۸۰ سانتیمتر و ارتفاع ۳/۲۰

گشته است: یک نوار حاوی نقش مایه‌های هندسی در وسط و دو نوار ساده در طرفین آن. نوار میانی در قسمت پایین به دو طاقنمای قرینه با قوس جناغی به عرض ۱ متر و ارتفاع ۲/۷۵ متر در قاب‌هایی مستطیل شکل ختم می‌شود. لچکی پشت بغل طاقنمای فوق با تزیینات هندسی به وسیله کاشی‌کاری آراسته شده است. طاق ایوان دارای رسمی‌بندی با بن‌مایه‌های هندسی و نوشتاری و تلفیق آجر و کاشی می‌باشد. در زیر طاق این ایوان، مابین عناصر هندسی متشکل از آجر و کاشی نقش یک دایره در وسط شمس و پنج ستاره هشت پر در قسمت بالای دیوارها مشاهده می‌شود. داخل دایره لفظ جلاله‌ی «الله» به طور مکرر و درون ستاره‌ها اسامی طیب «محمد»، «علی»، «فاطمه»، «حسن» و «حسین» به خط کوفی معقلی یا بنایی نوشته شده است^{۱۲} (تصویر ۱۴).

در زمینه دیوارهای هر یک از اضلاع شمالی، شمال شرقی و شمال غربی ایوان، در بخش تحتانی قاب مستطیل شکلی به صورت آجرچینی ساده (قاب ضلع شمالی به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۶۰ سانتیمتر و قاب‌های دو ضلع دیگر به عرض ۱/۵۰ و همان ارتفاع) طاقنمایی به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۳ متر اجرا گردیده است و طاقنمای واقع در ضلع شمالی ایوان در ورودی چوبی اتاق مدرسین را به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۲/۳۰ متر در خود دارد. دو طاقنما به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۳ متر که لچکی پشت بغل آنها

متر با قوس جناغی و در سمت غرب آن یک ایوان حجره به عرض ۲/۹۰ متر، عمق ۱/۷۵ متر و ارتفاع ۴/۵ متر با همان ویژگی‌های ایوان‌های حجرات سایر نماهای صحن استقرار یافته است. در سمت غرب ایوان حجره‌ی مذکور، گوشه شمال غربی صحن، مدخل راهرویی به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۴/۵ متر به چشم می‌خورد. لچکی پشت بغل طاق ورودی راهرو و قاب مستطیل شکل قسمت فوقانی‌اش، همانند مدخل‌های دیگر راهروهای اطراف صحن، دارای تزیینات هندسی به وسیله کاشی‌کاری می‌باشد.

ایوان شمالی به عرض ۴/۶۰ متر، عمق ۵/۵ و ارتفاع ۷ متر از ایوان جنوبی کوچکتر است و به دلیل آفتابگیر بودن بیشتر در فصول سرد سال به عنوان مکان تعلیم و تعلم، مناظره و مباحثه مورد استفاده قرار می‌گیرد. این ایوان به شکل یک پنج ضلعی است و سطح آن، مانند ایوان جنوبی، ۵۰ سانتی‌متر بالاتر از سطح صحن می‌باشد در قسمت بالای طاق مدخل ایوان آبه‌الکرسی با رنگ سفید در زمینه کاشی خشتی آبی لاجوردی بر نواری به ارتفاع ۳۰ سانتیمتر جلوه می‌کند^{۱۱}. تزیینات لچکی پشت بغل طاق ورودی با عنصر کاشی‌کاری و با استفاده از نقش مایه‌های هندسی شکل یافته و همچنین لبه دور تا دور قوس طاق ورودی به شیوه بسیار زیبایی با نقوش هندسی در حالیکه بر دو گلدان ازاده‌ی پایه‌های قوس طرفین فرود آمده، کاشی‌کاری شده است (تصویر ۱۳). درون سوی طاق مدخل ایوان شمالی از سه نوار تشکیل

لچکی پشت بغل این طاقنما با عنصر کاشی‌کاری و با استفاده از نقوش هندسی شکل یافته است. طاقنمای شمالی دربرگیرنده در ورودی چوبی اتاق مقبره فیلسوف‌الدوله به عرض ۹۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲/۲۰ متر می‌باشد و طاقنمای جنوبی نیز ارسی این اتاق را به عرض ۴/۳۰ متر و ارتفاع ۴/۱۰ متر در خود دارد.

در نمای شمالی صحن نیز سه طاقنما به عرض ۱/۳۰ متر و ارتفاع ۳/۶۰ متر با قوس جناغی در قابهای مستطیل شکل مشاهده می‌شود که لچکی پشت بغل آنها با نقوش هندسی به شیوه زیبایی کاشی‌کاری گردیده است. طاقنمای میانی در ورودی چوبی اتاق مقبره دختر فیلسوف‌الدوله را به عرض ۱ متر و ارتفاع ۲/۲۰ متر در خود دارد و دو طاقنمای جانبی نیز در برگیرنده دو پنجره این اتاق به عرض ۱ متر و ارتفاع ۱/۳۰ متر با قوس هلالی می‌باشد.

نمای شرقی صحن مقبره دارای ایوانی به عرض ۴/۳۰ متر، عمق ۱/۹۰ و ارتفاع ۴/۱۰ متر است که سطح آن ۴۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن قرار دارد. سراسر لچکی پشت بغل طاق ورودی ایوان با کاشی‌کاری خوش نقشی مرکب از نقش مایه‌های هندسی پوشیده شده است. در بخش بالایی ضلع شرقی ایوان مذکور یک قاب و یک نورگیر، هر دو به شکل بیضی، به قطرهای ۵۰×۷۰ سانتیمتر در مجاورت یکدیگر واقع گردیده است. بخش تحتانی ایوان نیز شامل در ورودی چوبی اتاق مدرسین به عرض ۱ متر و

دارای تزیینات هندسی با کاشی می‌باشد، به دیوارهای اضلاع شرقی و غربی ایوان تنوع بخشیده و دو قاب مستطیل شکل نیز به عرض ۱/۲۰ متر و ارتفاع ۵۰ سانتیمتر همراه با تزیینات هندسی به وسیله کاشی در قسمت بالای طاقنماهای مذکور قرار گرفته است. کلیه طاقنماهای دیوارهای داخلی ایوان با قوس جناغی در قابهای مستطیل شکل بر ازاره‌هایی سنگی به ارتفاع ۵۰ سانتیمتر فرود می‌آیند و نقش عمده را در تقسیم‌بندی متقارن سطوح ایوان ایفا می‌کند.

ج) نماها و تزیینات رو به صحن کوچک (مقبره)

صحن مستطیل شکل کوچک یا مقبره به ابعاد ۵/۵×۶ متر می‌باشد و در جهت شمالی - جنوبی احداث گردیده است. نمای جنوبی صحن مشتمل بر سه طاقنما به عرض ۱/۳۰ متر و ارتفاع ۳ متر با قوس جناغی در قاب‌هایی مستطیل شکل است که سراسر لچکی پشت بغل تمامی آنها با تزیینات هندسی به وسیله کاشی‌کاری پوشیده شده است. شرقی‌ترین طاقنما در ورودی صحن را به عرض ۹۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲ متر در طاقنمایی با قوس هلالی در برمی‌گیرد (تصویر ۱۵).

در نمای غربی دو طاقنما با قوس جناغی وجود دارد: طاقنمای شمالی به عرض ۹۰ سانتیمتر و ارتفاع ۸۵ سانتیمتر و طاقنمای جنوبی به عرض ۴/۳۰ متر و ارتفاع ۴/۱۰ متر تزیینات

غربی هشتی، مقابل در ورودی، نورگیری در طاقنمایی با قوس جناغی به عرض ۱۳۵ سانتیمتر و ارتفاع ۳/۲۰ متر قرار گرفته است که قسمتی از نمای صحن اصلی از این نورگیر قابل رؤیت می‌باشد. در طرفین هشتی ورودی دو راهرو به عرض ۱/۹۰ متر و ارتفاع ۴/۲۰ متر با قوس جناغی استقرار یافته است.

۲: حجرات

یکی از مهمترین فضاهای بنای حاضر، دوازده حجره‌ی پیرامون صحن اصلی می‌باشد. این حجره‌ها به عنوان محل زندگی طلاب مورد استفاده قرار می‌گیرند و غالباً تا سه طبقه در هر یک از آنها زندگی می‌کنند. هر حجره دارای یک ایوان ورودی است. حجره‌های مذکور - به استثنای حجره‌ی سمت غربی ایوان جنوبی که به شکل یک چهار ضلعی شبیه به دوزنقه می‌باشد - مستطیل شکل و به عرض متغییر ۱/۹۰ - ۳/۱۰ متر، عمق متغییر ۳/۲۵ - ۳/۸۰ متر و ارتفاع ۴/۵ متر هستند. پوشش فضاهای فوق از نوع طاقی است و بر روی دیوارهای ساده آجری آنها که به تازگی با رنگ پوشیده شده، طاقچه‌هایی به عرض ۱ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۵ متر با قوس هلالی وجود دارد^{۱۳}. طاقچه‌های یاد شده، تقسیم‌بندی پنجره‌های بالای در و اطراف آن، تابش نور خارج به داخل و ایجاد سایه روشن همگی دست به دست هم داده و فضای حجره‌ها را در عین سادگی از یکنواختی خارج می‌نماید.

ارتفاع ۲/۲۰ متر و یک طاقچه با قوس هلالی به عرض ۱/۱۰ متر، عمق ۱۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۴۰ متر می‌باشد. همچنین یک طاقچه با قوس هلالی به عرض ۸۰ سانتیمتر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۳۰ متر در طاقنمایی با همان قوس در هر کدامیک از دو ضلع جانبی ایوان به چشم می‌خورد. در سمت شرق ایوان طاقنمایی به عرض ۹۰ سانتیمتر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲ متر با قوس جناغی در قاب مستطیل شکلی سطح دیوار را آراسته نموده است. در بخش فوقانی طاقنمای اخیر، طاقنمایی دیگر به عرض ۹۰ سانتیمتر و ارتفاع ۸۵ سانتیمتر با قوس جناغی قرار دارد که لچکی پشت بغل آن با بن‌مایه‌های هندسی کاشی‌کاری گردیده است.

د) نماها و تزئینات داخلی

۱: هشتی ورودی

هشتی بنا دارای ۳/۶۰×۳/۶۰ متر و ارتفاع ۴/۸۰ متر می‌باشد که سطح آن ۵۰ سانتیمتر پایین‌تر از سطح کوچه مجاورش ساخته شده است. پوشش هشتی از نوع یزدی‌بندی با تزئینات هندسی مرکب از کاشی‌هایی ظریف می‌باشد. زمینه دیوارهای آجری ساده هر یک از اضلاع شمال شرقی، جنوب شرقی، شمال غربی و جنوب غربی فضای فوق توسط طاقچه‌ای با قوس جناغی به عرض ۶۸ سانتیمتر و ارتفاع ۲/۸۰ متر مزین گشته است (تصاویر ۱۶ و ۱۷). در ضلع

هشت حجره از میان دوازده حجره‌ی پیرامون صحن توسط دری چوبی که در بالای آن یک پنجره و در طرفینش دو پنجره جای گرفته است - به پستیوی مستطیل شکل با پوشش طاقی منتهی می‌گردد - پستوها به عرض متغیر ۲-۳/۱۰ متر، عمق متغیر ۱/۵ - ۲ متر و ارتفاع ۴/۵ متر هستند و از آنها به عنوان مطبخ یا انباری استفاده می‌شود. در دیوارهای پستوهای مزبور طاقچه‌ای با قوس هلالی به عرض ۱/۱۰ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۶۰ متر وجود دارد.

۳: شبستان

شبستان بنا، تالار مستطیل شکل ستون‌داری است به ابعاد ۱۶/۶۰ × ۱۲/۸۰ متر و ارتفاع ۵/۵ متر که در ضلع جنوب غربی آن چند شکستگی وجود دارد. شبستان در راستای محور شمالی - جنوبی احداث گردیده است و دارای دو ورودی در ضلع شرقی می‌باشد. این فضا به عنوان محل اقامه نماز، عبادت و کلاس درس مورد استفاده قرار می‌گیرد. دو ردیف ستون موجود در شبستان (در هر ردیف چهار ستون مدور سنگی به ارتفاع ۳ متر) هشت ناو را تشکیل می‌دهد: سه ناو بر دیوار قبله و پنج ناو بر دیوار غربی عمود می‌باشد (فاصله بین دهانه دو ستون از یکدیگر ۲ است). سقف فضای فوق به وسیله چشمه طاقهایی با پوشش گنبدی بر پایه فیلیپوش‌هایی از نوع رسمی‌بندی پوشیده شده است. چهار طاق‌نما بر روی دیوار غربی و هفت

طاق‌نما در زمینه دیوار شرقی این فضا استقرار یافته‌اند. در ضلع شمالی نیز سه طاق‌نما - که هر کدام در برگیرنده طاق‌نمایی با قوس هلالی به عرض ۱/۲۰ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲/۳۰ متر می‌باشد - وجود دارد (تصویر ۱۸) سه محراب درون سه طاق‌نما در ضلع جنوبی شبستان به چشم می‌خورد: محراب اصلی یا بزرگ به عرض ۳/۲۰ متر، عمق ۲/۲۰ متر و ارتفاع ۳/۸۰ متر در وسط، محراب شرقی به عرض ۱/۱۰ متر، عمق ۷۵ سانتیمتر و ارتفاع ۳ متر و محراب غربی به عرض ۹۰ سانتیمتر، عمق ۷۵ سانتیمتر و ارتفاع ۳/۳۰ متر. بر حاشیه‌ی قوس محراب با رنگ سورمه‌ای در زمینه کاشی خشتی آبی آسمانی بر نواری به ارتفاع ۳۰ سانتیمتر آیه‌ی ۳۵ سوره نور به خط ثلث نقش بسته است.^{۱۴}

کلیه‌ی طاق‌نماهای دیوارهای داخلی فضای مذکور با قوس جناغی بر ازاره‌هایی از سنگ مرمر کرم رنگ به ابعاد ۸۵ سانتیمتر - که خود بر قرنیزهایی از سنگ سیاهرنگ به ارتفاع ۲۵ سانتیمتر استوار گردیده‌اند - فرود می‌آیند.

۴: وضوخانه

وضوخانه فضای مستطیل شکلی می‌باشد به ابعاد ۷ × ۹/۵ متر که سقف آن به وسیله چشمه طاقهایی پوشیده شده است. دو ردیف ستون موجود در وضوخانه (در هر ردیف دو ستون مدور سنگی به ارتفاع ۳/۲۰ متر) ۶ ناو را تشکیل

بام مشهود می‌باشد. همچنین در ضلع غربی هشتی، ورودی یک انباری مستطیل شکل به ابعاد $2 \times 3/30$ متر قرار دارد.

۶: کتابخانه

کتابخانه مستطیل شکل مدرسه دارای ابعاد $5 \times 5/5$ است و پوشش آن از نوع رسمی‌بندی با تزیینات هندسی تلفیق آجر و کاشی می‌باشد.^{۱۵} سطح کتابخانه ۴۰ سانتیمتر بالاتراز سطح صحن ساخته شده است. طاقچه‌هایی با قوس هلالی دیوارهای آجری ساده فضای مذکور را تزیین نموده‌اند. در ضلع شرقی دو طاقچه قرار دارد: طاقچه‌ی شمالی به عرض ۱ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع تقریبی $1/5$ متر و طاقچه جنوبی به عرض $1/90$ متر و همان عمق و ارتفاع. در ورودی کتابخانه نیز مابین همین دو طاقچه به عرض $1/5$ متر و ارتفاع تقریبی $1/5$ متر قرار گرفته است. همچنین سه طاقچه در دیوار ضلع غربی اجرا گردیده است: طاقچه شمالی به عرض ۱ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع تقریبی $1/25$ متر، طاقچه‌ی میانی به عرض $1/25$ متر و همان عمق و ارتفاع و طاقچه‌ی جنوبی به عرض $1/90$ متر، عمق ۷۵ سانتیمتر و عرض $1/5$ متر. همچنین در ضلع شمالی سه طاقچه به چشم می‌خورد: طاقچه‌ی شرقی به عرض ۶۰ سانتیمتر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع تقریبی $1/25$ ، طاقچه‌ی میانی به عرض $1/5$ و همان عمق و ارتفاع و طاقچه‌ی

می‌دهد: سه ناو بر دیوار قبله و سه ناو بر دیوار شرقی عمود است. فاصله بین دهانه دو ستون از یکدیگر ۲ متر می‌باشد. طاق فوقانی مابین چهار ستون فضای مزبور دارای رسمی‌بندی با تزیینات هندسی تلفیق آجر و کاشی است.

در گذشته بین ستون‌های فوق حوض مربع شکلی به ابعاد $2/30 \times 2/30$ متر قرار داشته که اکنون تخریب شده است. در زمینه دیوارهای داخلی وضوخانه طاقنماهایی با قوس جناغی اجرا گردیده است که تمامی آنها بر ازاره‌هایی از سنگ مرمر طوسی رنگ به ارتفاع $2/20$ متر فرود می‌آیند (تصویر ۱۹).

۵: هشتی راه پله پشت بام

هشتی دارای ابعاد $3/10 \times 3/10$ متر است و پوشش آن از نوع رسمی‌بندی با تزیینات هندسی تلفیق آجر و کاشی می‌باشد. زمینه دیوارهای آجری اضلاع شمال غربی، جنوبی و جنوب شرقی هشتی به وسیله سه طاقنما با قوس جناغی تزیین شده است: طاقنمای ضلع جنوبی به عرض ۲ متر و ارتفاع $2/20$ متر و دو طاقنمای دو ضلع دیگر به عرض $1/5$ سانتیمتر و همان ارتفاع. همچنین دیوارهای اضلاع شمال شرقی و جنوب غربی با دو طاقچه با قوس جناغی به عرض ۹۰ سانتیمتر، عمق ۸۰ سانتیمتر و ارتفاع $2/80$ متر مزین گشته است. در ضلع شمالی هشتی ورودی فضای مذکور و در ضلع شرقی آن راه پله پشت

۸: اتاق‌های آرامگاهی

اتاق مقبره فیلسوف‌الدوله، بانی مدرسه، مرکب از دو فضای مستطیل شکل می‌باشد: مستطیل بزرگ به ابعاد $۱/۵ \times ۴$ متر و مستطیل کوچک به ابعاد $۲/۵ \times ۲/۱۰$ متر که سطح آنها ۴۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن کوچک ساخته شده است.

سقف اتاق با طاق‌هایی پوشش یافته و دیوارهای آجری ساده‌اش نیز به وسیله چهار طاقچه‌ی موجود در ضلع غربی به عرض ۸۰ سانتیمتر، عمق ۱۰ سانتیمتر و ارتفاع $۱/۲۰$ متر تزئین گردیده‌اند. همچنین ورودی اتاق در نیمه شمالی ضلع شرقی آن مشاهده می‌شود. در زیر زمین فضای یاد شده مقبره فیلسوف‌الدوله قرار دارد که راه دسترسی به آن دریچه آهنی روی سطح زمین می‌باشد. در شمال شرقی اتاق یک در چوبی به عرض ۹۰ سانتیمتر و ارتفاع ۲ متر جهت ارتباط با مقبره دختر فیلسوف‌الدوله تعبیه شده است (تصویر ۲۱).

اتاق مقبره‌ی دختر فیلسوف‌الدوله به شکل مستطیل و دارای ابعاد ۱×۵ متر می‌باشد و سطح آن ۴۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن قرار گرفته است. سقف فضای فوق با طاق‌هایی پوشیده شده است و سه طاقچه‌ی موجود در ضلع شمالی به عرض $۱/۲۵$ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع $۱/۲۰$ متر با قوس هلالی دیوارهای ساده آجری‌اش را از حالت یکنواختی خارج می‌نماید. ورودی اتاق در ضلع جنوبی آن واقع شده است. مقبره‌ی دختر

غربی به عرض $۱/۲۵$ متر و همان عمق و ارتفاع. قرینه این طاقچه‌ها در ضلع جنوبی کتابخانه جای گرفته است.

۷: اتاق مدرسین

اتاق مدرسین ترکیبی از دو فضای مستطیل شکل است: مستطیل بزرگ به ابعاد $۳ \times ۳/۶۰$ متر و مستطیل کوچک به ابعاد $۱/۲۵ \times ۲/۹۰$ متر. اتاق مذکور دارای دو ورودی در اضلاع جنوبی و غربی می‌باشد. سطح اتاق ۵۰ سانتیمتر بالاتر از سطح صحن ساخته شده و سقف آن با طاق‌هایی پوشش یافته است. سه طاقچه با قوس هلالی در ضلع شرقی این فضا قرار گرفته است: طاقچه‌ی میانی به عرض ۹۰ سانتیمتر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع $۱/۱۰$ متر و دو طاقچه‌ی طرفین آن به عرض ۴۰ سانتیمتر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع $۱/۲۰$ متر. عمیق‌ترین طاقچه‌ی اتاق به عرض $۱/۷۵$ متر، عمق ۷۰ سانتیمتر و ارتفاع $۱/۲۰$ متر در ضلع شمالی آن واقع شده است. دو طاقچه با قوس هلالی به عرض $۱/۲۰$ متر، عمق ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع $۱/۲۰$ متر در سمت غرب طاقچه‌ی عمیق مزبور قرار دارند که قرینه هر کدام از آنها نیز در ضلع شرقی اتاق به چشم می‌خورد. مجموعه طاقچه‌های یاد شده (هشت طاقچه) به دیوارهای آجری ساده اتاق تنوع می‌بخشند (تصویر ۲۰).

فیلسوف‌الدوله در سمت شرق اتاق مشاهده می‌گردد (تصویر ۲۲).

۹: راهروهای ارتباطی

بنا دارای هفت راهروی ارتباطی می‌باشد که ورودی آنها در پیرامون صحن اصلی قرار گرفته است. دو راهرو یا دالان نسبتاً تاریک طرفین هشتی ورودی به ابعاد $۱/۳۰ \times ۵$ متر و ارتفاع $۴/۵$ متر می‌باشد. سقف هر یک از این راهروهای قرینه به وسیله طاق‌های دارای رسمی‌بندی با نقش-مایه‌های هندسی متشکل از عنصر کاشی‌کاری پوشیده شده است. دیوارهای آجری ساده راهروهای ورودی با طاقنماهایی با قوس جناغی به عرض متغییر $۰/۹ - ۲/۲۵$ متر، عمق متغییر $۱۰ - ۶۰$ سانتیمتر و ارتفاع $۳/۵$ متر مزین می‌باشد. (تصویر ۲۳) دو راهروی منتهی به شبستان به ابعاد $۱/۱۰ \times ۷/۵$ متر و ارتفاع $۴/۵$ متر دارای پوشش طاقی است. طاق میانی راهروها با مقرنس‌های ساده و فاقد تزئین پوشیده شده و بر دیوارهای هر یک از اضلاع جانبیشان سه طاقنمای قرینه با قوس جناغی استقرار یافته است: یک طاقنمای عمیق به عرض $۱/۲۵$ متر، عمق ۳۰ سانتیمتر و $۳/۳۰$ متر ارتفاع در وسط و دو طاقنمای کم عمق‌تر به عرض ۲ متر، عمق ۱۰ سانتیمتر در طرفین آن. کلبه‌ی طاقنماهای یاد شده بر ازاره‌هایی از سنگ مرمر کرم رنگ به ارتفاع ۱ متر - که خود بر قرنیزهایی از سنگ مرمر

سیاهرنگ به ارتفاع ۲۰ سانتیمتر استوار گردیده‌اند - فرود می‌آیند. هر کدام از راهروهای فوق به در ورودی چوبی شبستان به عرض ۱ متر و ارتفاع $۲/۲۰$ متر می‌پیوندد. راهروی مختوم به هشتی راه پله‌ی پشت بام دارای ابعاد $۱/۳۰ \times ۷/۲۵$ متر و ارتفاع $۴/۵$ متر می‌باشد. سقف راهروی مزبور با طاق‌هایی پوشیده شده و در زمینه هر کدامیک از اضلاع جانبی آن سه طاقنما با قوس هلالی به عرض $۱/۵$ متر، عمق ۱۰ سانتیمتر و ارتفاع $۳/۵$ متر پیاده شده است. طاقنمای میانی ضلع شرقی در ورودی چوبی وضوخانه را به عرض $۱/۵$ متر و ارتفاع ۲ متر در بر می‌گیرد. راهرو در انتها به هشتی راه پله‌ی پشت بام ختم می‌شود. راهروی منتهی به آشپزخانه مدرسه دارای ابعاد $۰/۹ \times ۵/۵$ متر و ارتفاع $۴/۵$ متر است که هیچ گونه تزئینی در دیوارهای آجری ساده آن به چشم نمی‌خورد. راهروی پیوند دهنده‌ی دو صحن اصلی و کوچک به ابعاد $۱/۲۰ \times ۵/۸۰$ متر و ارتفاع $۴/۵$ متر می‌باشد. سقف راهرو با طاق‌هایی پوشش یافته و زمینه هر کدامیک از دو دیوار جانبی فضای داخلی آن توسط طاقنماهایی با قوس جناغی به عرض $۱/۱۰$ متر، عمق ۱۰ سانتیمتر و ارتفاع $۲/۹۰$ متر مزین گشته است. طاقنمای میانی ضلع غربی در ورودی چوبی کتابخانه را به عرض $۱/۱۰$ متر و ارتفاع ۲ متر در خود دارد. درون طاقنمای ضلع شرقی راهرو یک در آهنی کوچک نرده‌ای مشاهده می‌شود که توسط راه پله‌ای به آب انبار زیر اتاق مدرسین و ایوان

موقوفاتی می‌باشد. بیشتر این موقوفات را دکان‌ها و واحدهای تجاری مستقر در محله‌ی چالمیدان تشکیل می‌دهد. بدین سبب باید بخش وسیعی از فعالیت‌های تجاری محله را مدیون علت پر اهمیتی تحت عنوان وقف دانست. دکان‌های مذکور از سویی آینده‌ی مدرسه را تضمین و از سوی دیگر یک قطب قدرتمند تجاری را در محله ایجاد کرده‌اند.

یادداشت‌ها

- ۱- وقف‌نامه‌ی یادشده در پرونده مادر آب انبار سید اسماعیل در بایگانی اداره اوقاف و امور خیریه جنوب تهران موجود است.
- ۲- وقف‌نامه‌ی یاد شده در پرونده مادر مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله در بایگانی اداره اوقاف و امور خیریه جنوب تهران موجود است.
- ۳- بی‌نظمی شکل فوق را باید به مساله کمبود زمین در هنگام ساخت بنا نسبت داد. در حقیقت مدرسه‌ی فیلسوف الدوله در تنها فضای خالی مجموعه در آن روزگاران؛ یعنی، گورستان ضلع جنوبی امامزاده سید اسماعیل احداث گردیده است.
- ۴- جهت‌گیری یاد شده در کج بودن در ورودی نسبت به هشتی نمایان است.
- ۵- قرائت نگارنده برای نخستین بار.
- ۶- این ازاره‌های سنگی علاوه بر تزئین قسمت پایین جرزها، به عنوان عایق رطوبتی برای جرز کارکرده و باعث جلوگیری از نفوذ رطوبت کف صحن به سطح جرز می‌شود.
- ۷- قرائت نگارنده برای نخستین بار.

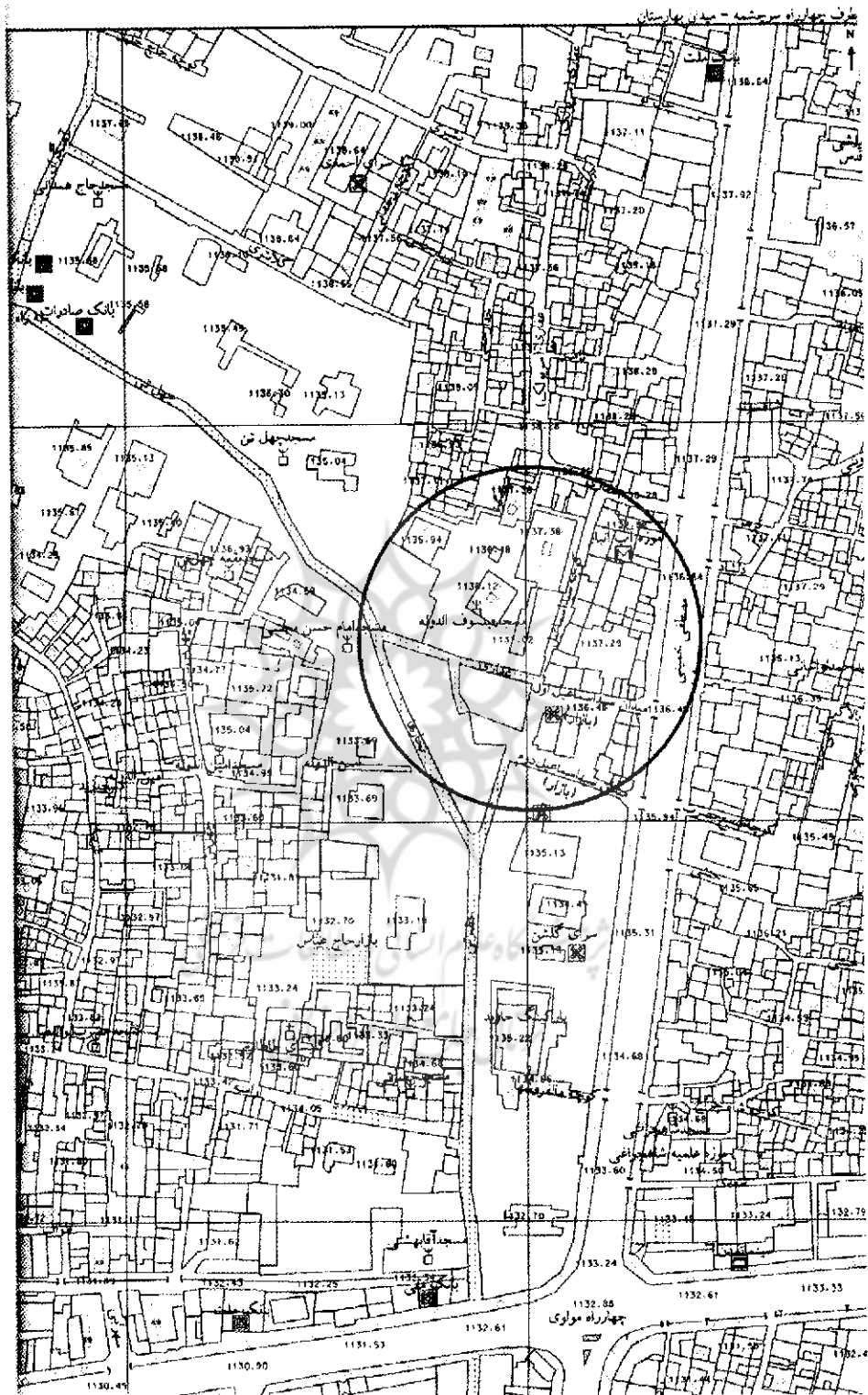
شمالی می‌پیوندد^{۱۶}. راهرو در نهایت به در ورودی چوبی صحن کوچک یا مقبره به عرض ۱/۱۰ متر و ارتفاع ۲ متر منتهی می‌گردد.

نتیجه‌گیری

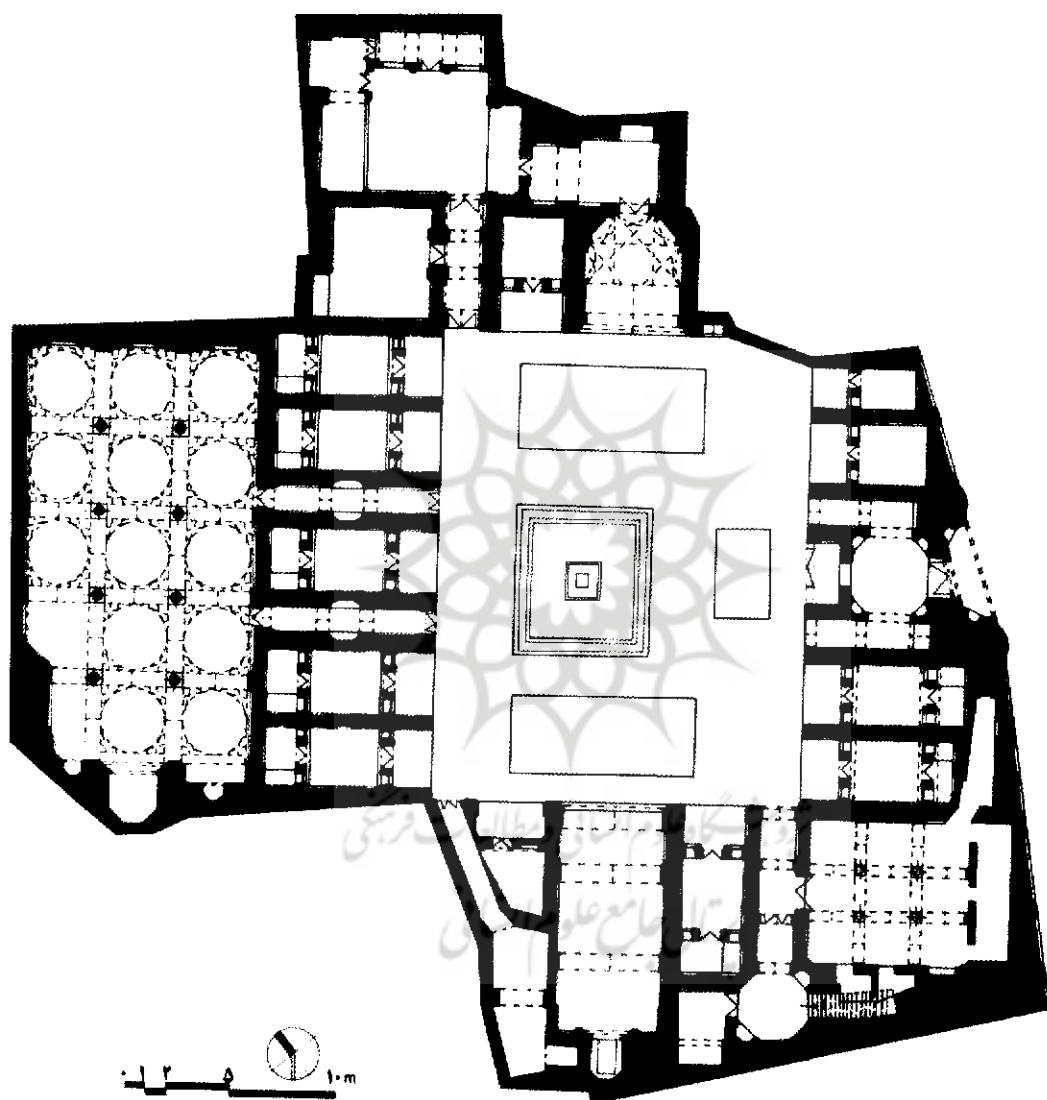
مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله درون یک مجموعه‌ی تاریخی و ارزشمند جای گرفته که پایه و اساس شکل‌گیری آن مزار امامزاده سید اسماعیل است. بنابراین ساخت مجموعه‌ی مزبور مانند مجموعه‌های مذهبی مشهد و قم، از علاقه مسلمانان به ولایت و بزرگداشت بزرگان شیعه نشأت گرفته است. مجموعه سید اسماعیل جزو آن دسته مجموعه‌هایی که تشکل آنها با ایجاد یک آرامگاه ساده آغاز گردیده است و در طول زمان با افزودن بناهای دیگر همچون آب انبار، مدرسه و بازار به یک مجموعه عظیم و کارآمد مبدل شده‌اند. با ایجاد مجموعه‌ی فوق در مرکز محله چالمیدان، بخش وسیعی از محله که تا پیش از آن چیزی جز گورستان، چاله و زباله‌دانی نبود جای خود را به عناصر سازنده‌ی مجموعه داد. بنابراین دگرگونی‌های بافت محله چالمیدان در دوره‌ی قاجار نتیجه‌ی ساخت مجموعه سید اسماعیل می‌باشد. مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله، در دگرگونی‌های یاد شده سهم بسزایی داشته است. این مدرسه علاوه بر نقش آموزشی و فرهنگی، در حیات اقتصادی محله نیز از نقش مهمی برخوردار بوده است. این بنا یک بنای وقفی است و صاحب

فهرست منابع

- ۱- بلاغی، حجت؛ ۱۳۵۰، **تاریخ تهران: قسمت مرکزی و مضافات**، چاپ اول، بی‌نا.
- ۲- سلطان‌زاده، حسین؛ ۱۳۷۸، "مسجد مدرسه‌های تهران"، **مجله وقف، میراث جاویدان**، شماره ۴، صص ۶۳ تا ۵۳.
- ۳- قبادیان، وحید؛ ۱۳۸۲، **بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران**، چاپ اول، دانشگاه تهران.
- ۴- گزارش ثبتی مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله، ۱۳۷۵، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان تهران: معاونت حفظ و احیاء آثار تاریخی.
- ۵- مختاری طالقانی، اسکندر؛ ۱۳۷۸، "امامزاده اسماعیل تهران"، **مجله وقف، میراث جاویدان**، شماره ۴، صص ۹۳ تا ۱۰۲.
- ۶- مصطفوی، محمد تقی؛ ۱۳۸۱، "سید اسماعیل (ع) ۸۸۶ هجری در صدری"، مهدی (گردآوری)، **مجموعه مقالات در زمینه باستان‌شناسی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی**، جلد ۱، چاپ اول، صص ۳۸۶ تا ۳۹۲.
- ۸- هنگام بررسی‌های میدانی نگارنده به علت شکستگی قسمتی از سنگ کتیبه کلمات قبل از لغت جناب از بین رفته بود.
- ۹- قرائت نگارنده برای نخستین بار.
- ۱۰- قرائت نگارنده برای نخستین بار.
- ۱۱- قرائت نگارنده برای نخستین بار.
- ۱۲- قرائت نگارنده برای نخستین بار.
- ۱۳- در برخی از حجرات، بخاری دیواری ساخته شده است.
- ۱۴- قرائت نگارنده برای نخستین بار.
- ۱۵- کتاب‌های موجود در کتابخانه شامل کتب خطی قدیمی، مذهبی و فلسفی است که همگی در قفسه‌های چوبی نگهداری می‌شوند.
- ۱۶- سیستم آبرسانی این بنا در گذشته بدین صورت بوده که حوض وسط صحن و آب انبار زیر ایوان شمالی به وسیله انشعابی فرعی از حوض صحن امامزاده سید اسماعیل (در مجاورت مدرسه) پر می‌شده است. به منظور تهویه هوای آب انبار فوق علاوه بر دریچه‌های واقع در زیر پله ایوان شمالی دو بادگیر نیز روی آب انبار ساخته شده بوده که امروزه مسدود می‌باشند.

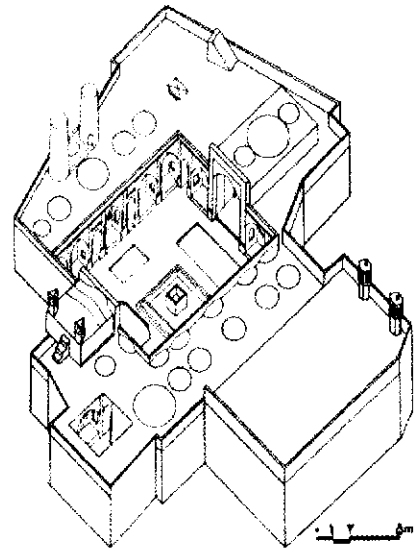
نقشه ۱ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: موقعیت مدرسه در بافت شهری سال ۱۳۸۴ ه. ش.
(برگرفته از سازمان نقشه برداری کشور)

نقشه ۲ مسجد- مدرسه فیلسوف الدوله: پلان بنا

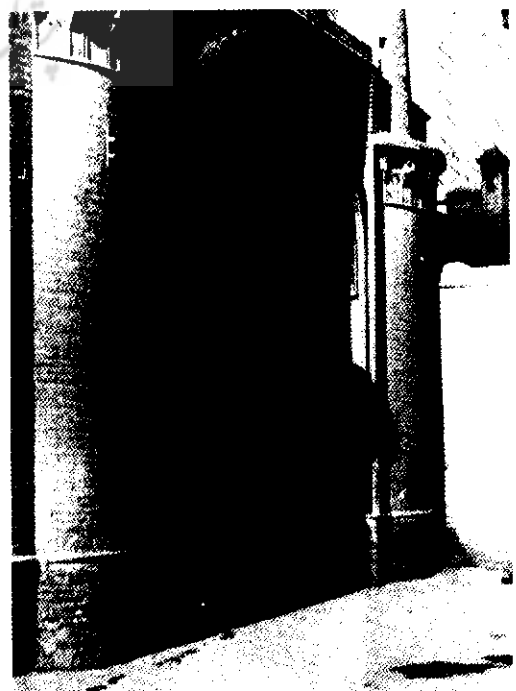
(برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی با بازنگری نگارنده)

طرح ۱ مسجد - مدرسه فیلسوف -
الدوله: تصویر سه بعدی بنا (برگرفته از
آرشیو دانشکده معماری و شهرسازی
دانشگاه شهیدبهشتی)

تصویر ۱ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمای خارجی
بنا (عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۲ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از
ایوان ورودی بنا (برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و
شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸.ه.ش)

تصویر ۳ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از تزئینات سر در بنا
(عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

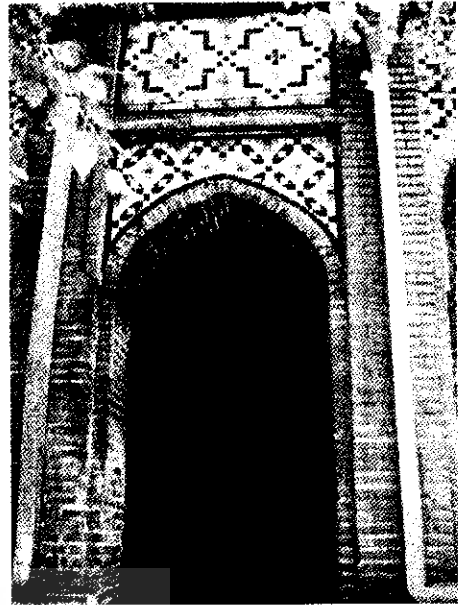
تصویر ۴ مسجد - مدرسه فیلسوف
الدوله: نمایی از صحن بنا (برگرفته از
آرشیو دانشکده معماری و شهرسازی
دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸ ه.ش)

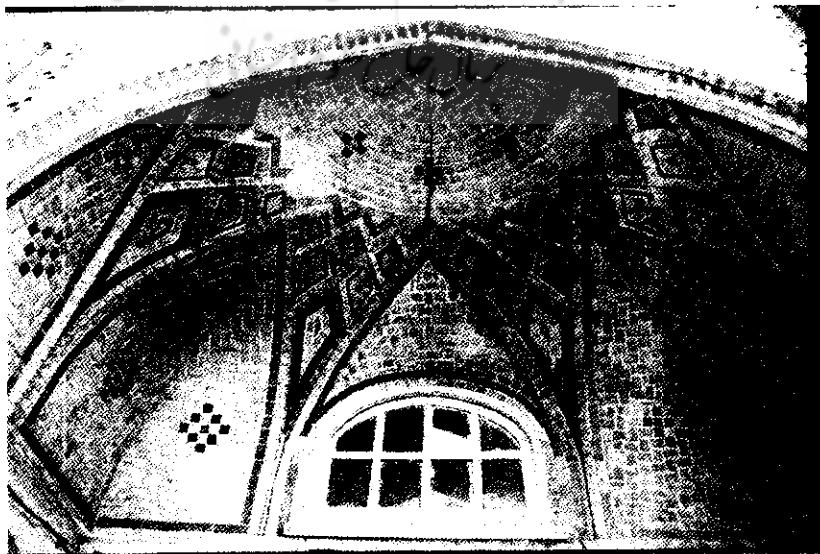
تصویر ۵ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: ازاره های سنگی
مستقر بر روی جرزهای خارجی مابین فضاهاى رو به صحن اصلی
(عکس از نگارنده، فروردین ۱۳۸۵)

تصویر ۶ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: مدخل یکی از راهروهای طرفین هشتی (عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۷ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از یک ایوان حجره (عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۸ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از پوشش رسمی بندی یک ایوان حجره (عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۹ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمای غربی صحن اصلی
(عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۱۰ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: تزئینات طاق ورودی ایوان جنوبی و قسمت فوقانی آن
(عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

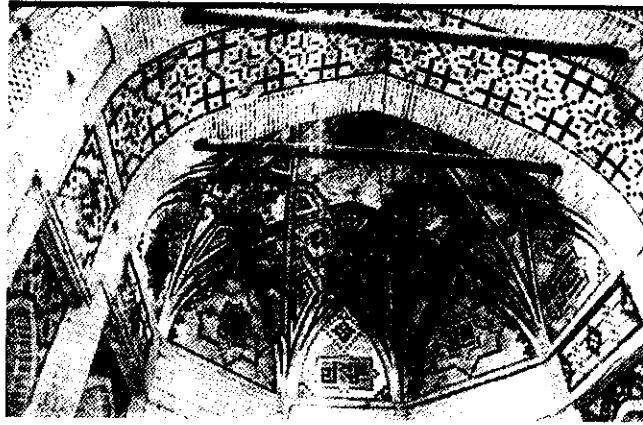
تصویر ۱۱ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: کتیبه حک شده
بر ازاره شرقی ایوان قبله (عکس از نگارنده، اردیبهشت
۱۳۸۵)

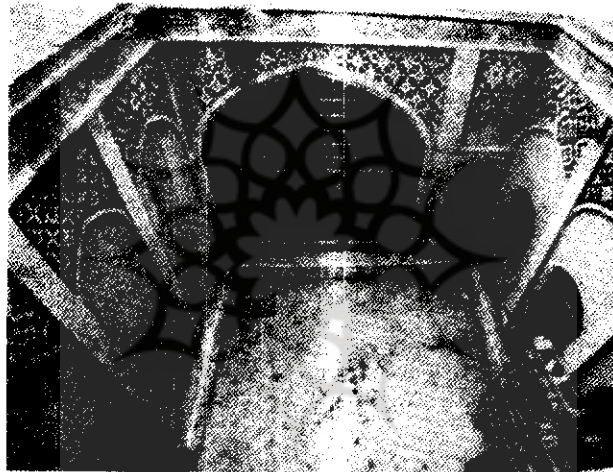
تصویر ۱۲ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از فضای
داخلی ایوان جنوبی (عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

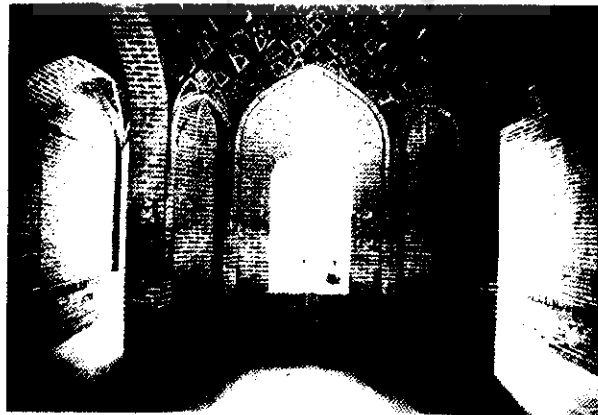
تصویر ۱۳ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از ایوان شمالی
(عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

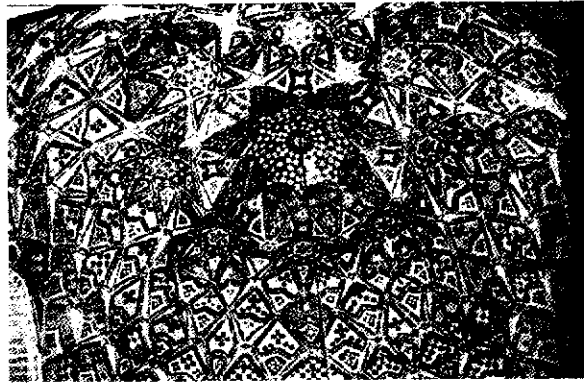
تصویر ۱۴ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از پوشش داخلی ایوان شمالی
(عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۱۵ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: سه نمای شمالی، جنوبی و غربی صحن کوچک یا مقبره
(برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸.ه.ش)

تصویر ۱۶ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از هشتی ورودی
(برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸.ه.ش)

تصویر ۱۷ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: پوشش یزدی بندی هشتی ورودی
(عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۱۸ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمای شرقی شبستان
(برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸ ه.ش)

تصویر ۱۹ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمایی از سقف وضوخانه که بوسیله چشمه طاقهایی پوشیده شده
است. (عکس از نگارنده، اردیبهشت ۱۳۸۵)

تصویر ۲۰ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمای شرقی
اتاق مدرسین (برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و
شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸.ه.ش)

تصویر ۲۱ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمای جنوبی اتاق
مقبره فیلسوف الدوله (برگرفته از آرشیو دانشکده معماری و
شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸.ه.ش)

تصویر ۲۲ مسجد - مدرسه فیلسوف الدوله: نمای غربی
اتاق مقبره دختر فیلسوف الدوله (برگرفته از آرشیو دانشکده
معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، ۱۳۶۸.ه.ش)